

ИМПЕРАТИВЪТ В БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНА РЕЧ

Проучвайки въпроса за императива в естествените езици, философът на граматиката О. Йесперсен отбелязва, че в някои от тях (например в гренландския) повелителното значение *“много често се изразява с други (разб. неморфологични – б. м. К. Ч.) средства”* (вж. Йесперсен 1958, стр. 364). Споменатият факт дава основание на автора да направи следното знаменателно предположение: *“Може би духът на гренландците е по-малко деспотичен от духа на коя да е друга нация”* (Йесперсен, пак там).

Цитираната ремарка на Йесперсен би могла да бъде важна отправна точка на настоящото изследване, посветено на императивните употреби в българската книжовно-разговорна реч (по-нататък РР). Безспорно предизвикателство е да се потърси отговор на въпроса за параметрите на българския етнопсихологически тип, намерил отражение в различните форми на волеизраз, характерни за непосредственото общуване¹.

Разбира се, да се пише за граматиката на РР, е и сериозно лингвистично предизвикателство: това е интригуващ опит да се погледне на езика “през ключалката”, да се набележат актуални тенденции, да се проследи системността при употребата на дадени морфологични единици в динамичните условия на “живия” диалог.

Както е известно, в българския език се употребяват твърде разнообразни средства за изразяване на повелителна модалност (граматични, лексикални, морфологични средства “в несобствена функция” и пр.). За разлика от други славянски езици² обаче, които се характеризират с подчертано висока функционална активност на различни транспонирани форми с императивна семантика, участващи в периферията на микрополето на грамемата повелително наклонение, нашият език притежава **значително по-богат набор от ядрени модификатори на императивността**, но не така динамична във функционално отношение полева периферия. Обяс-

нението на подобна ситуация бихме могли да търсим в наличието на повече граматикализирани значения в парадигмата на българския глагол (результативност, относителност, преизказност и др.), някои от които намират формален израз в структурата на императивните форми.

За нас като изследователи бе изключително интересно да анализираме начините за използване на голямото богатство от граматични императивни модификатори в условията на спонтанна речева изява, т. е. да се опитае да откροим евентуалните формални “приоритети” при изразяването на различните степени в семантичния спектър на понятието “воля”: строга заповед, подбуда, покана, желание, молба³. Не на последно място си поставихме за цел да потърсим обяснение на тези приоритети, разглеждайки ги като важен **стилотворен фактор** при функционирането на разговорния стил⁴ в съвременния български език.

Изпълнението на поставените задачи изискваше продължителна и детайлна работа с ексцерпирания материал. Бяха изследвани над шестдесет спонтанни диалога между носители на българския книжовен език, предимно на средна или младежка възраст⁵. Представени в резюмиран вид, изводите за употребата на повелителни форми в анализирания материал са следните.

I. Императивът има най-голяма функционална активност сред субективномодалните грамими в РР. Поначало “*модусът се явява най-важният компонент на диалогичната реч, активно участващ в механизмите за свързване на репликите*” (Аругюнова 1999, стр. 656), а що се отнася до повелителния “модус”, неговата повишена употреба⁶ е пряко следствие от някои характерни за РР екстралингвистични стилоопределящи черти: непосредственост при общуването, пряк контакт между събеседниците, диалогичност. Нерядко именно чрез императивните форми се реализира желанието на говорещия посредством речта си “*да въздейства по определен начин върху слушателя*” (Тишева 1994, стр. 108); в други случаи се поддържа “жив” самият контакт между комуникативните партньори – срв.:

1. Да // На третата чаша // А ти // **гледай** къде си // И още **гледай** моите чаши колко са // **Гледай** твоите чаши колко са големи //

2. Да // Ама само аз тия червено вино // **Гледай** докъде съм //

II. В анализирания от нас корпус от повелителни граматични модификатори най-голям дял (72 %) имат **синтетичните форми**⁷ – срв.:

Ех / край няма тая женска работа // **Сгответе** нещо за вечеря / докато
изпера; **Иве** / **земи** си маслини / **слож**и си / **слож**и си //;

1. **Маце** / **сипи** едно кафе / че снощи не съм спала //

2. **И** за мене едно / ма двойно // **И сметана донеси** //

1. **Криси** / **вземи** си този лист // **Не ми трябва** //

2. **Я не лъжи** //

1. **Купи** си едно тефтерче и ти като **Мая** / и си **записвай** там //

2. **Може** и дотам да стигна // и мн. др..

Направеният извод не може да бъде разколебан от случаите на десемантизация при императивните форми на някои глаголи – *видя*, *чуя*, *слушам* (срв. за това у Петрова, Кралева 1990; Маринова 1991, 1994; Тишева 1994 и др.). Без да оспорваме основните изводи на споменатите автори, бихме искали да обърнем внимание върху факта, че невинаги при употребата на подобни повелителни форми десемантизацията е съпроводена с процес на “деимперативизация”. Тъкмо напротив – струва ни се, че има редица примери, в които избледняването на лексикалното значение довежда до частична (а някъде и пълна) граматикализация – от пълнозначна дума глаголт се трансформира в специализирана повелителна частица, подобна на употребяваните в системата модификатори *нека*, *дано* и др., която обаче носи и допълнителния маркер “разговорно” – срв. напр.: *Аз вече / аз го включих и после / нали тиам вътре и викам **чакай*** (срв. нека) *да изключа* // *Щяхте да ядете шаран* //; *А / кажи ми / къде ще го намериш?* // ***Чакай** ся / **чакай*** (срв. нека) *ся аз да **пи**там* и др. под.

Вероятно като пряко проявление на типичната за РР редувантност – наличие на плеоназъм в сигнала, породен от неосъзнатото желание да се акцентира върху определена част от речевото съобщение, трябва да се разглежда хипертрофията при изразяване на повелително значение в условията на спонтанно общуване, която бихме нарекли **колоквиална кумулация**. Кумулацията в РР обикновено няма реторични функции и се осъществява по няколко начина:

а) *на иконичен принцип* (чрез неколкократно повторение на една и съща императивна форма в границите на един или няколко съседни речеви фрагмента) – срв.:

1. **Сядай** / **сядай** сега // **На теб ще ти дам едно друго нещо** //

2. На мене?

1. Да // Сядай;

1. *Чакай / чакай / чакайте / това е само / пробно / чакайте //*

2. *Пробно? // Значи не е мое //*

б) в структурата на съставно глаголно сказуемо, образувано чрез съчетаването на две различни форми за синтетичен императив – срв.: *Иди го увеличи звука //*; *Иди ги питай що //*; *Седни ти си го направи като не е //*.

в) в структурата на самата повелителна форма – става дума за типично разговорното предпочитание към употреба на повелителни форми, образувани от граматични императиви⁸, вместо съответните им “конкуренти” от свършен вид. Употребите са ярко експресивни и най-често изразяват **силна и категорична забрана** или **активна подкана** – модални отсенки, които според нас могат да се разглеждат като пряк резултат от **семантичната кондензация** на значението повторителност – срв.: *Ами той // Хайде бе/ отивай* (вм. отиди) / *отивай* (вм. отиди) *там //* *Махай* (вм. махни) *са //* *И аз отидох в другата стая; Айде / сядайте* (вм. седнете) *сега да хапнем нещо //*; *Айде / веднага / Марсела // Радославе / прибирай* (вм. прибери) *ги //* и др.

г) лексикално-граматична кумулация – тук имаме предвид ясно изразената в РР тенденция за съчетаване на повелителни форми (при това не само синтетични, но и аналитични) с подбудителни частици – напр. *я ставай, хайде яж, айде облечи я* и др. под.. Неслучайно този похват се използва твърде често в художествената литература – той има сериозен принос за засилване на разговорното звучене на текста.

Ако се опитаме да обясним повишената функционална активност⁹ на синтетичните повелителни форми, би трябвало да отчетем факта, че в болшинството случаи те изразяват воля, свързана с непосредствено събитие, с конкретно протичаща ситуация (вж. А. Замбова-Петрова 1994, стр. 176). От друга страна, за спонтанната реч е характерна сравнително малка степен на физическа и психологическа дистанция между събеседниците. По този повод В. Г. Гак прави следното заключение: *“Прекият въпрос (кажете, моля...) в по-голяма степен въвежда адресата в проблемите на говорещия, по-силно го ангажира, отколкото съобщение от типа: Аз търся столовата”* (Гак 2000, стр. 68). По мнението на автора дистанцирането в диалога зависи от езика и етническата принадлежност на комуникаторите – така например то е по-голямо във

френския език, отколкото в руския. Оттук изхожда според Гак тенденцията на френския език към използване на немаркирани структури за изразяване на т. нар. „*волитивна модалност*“ (вж. Гак, цит. съч.).

III. На второ място по отношение на фреквентността си в РР (делът им е около 25 % от извадката) са **аналитичните повелителни да-форми** – една от най-„екзотичните“ характеристики на съвременния български език. Те се срещат и в трите лица и в зависимост от интонацията биха могли да варират от подкана, подсещане, предпазлива молба до строга, нетърпяща възражение (придружена дори със закана) заповед – срв.: *Тя плакати да ги махаш оттука // Не се смей //*; *. Я да намалиш звука //*. При тези форми адресантът ангажира адресата в по-голяма степен със своето отношение към действието, отколкото с неутралното си послание за неговото осъществяване. Повелителните да-форми са често срещани и в структурата на народните клетвени изрази и благословии, присъщи на РР – срв.: „*Клетвените изрази възникват и битуват в разговорната реч, за която те са най-типични*“ (Стефанова 1998, стр. 139).

Характерни за българския език (и за РР в частност) са и усложнените с допълнителни значения (относителност, резултативност) повелителни да-форми от типа *да беше дошъл, да не беше викал, да си мълчал* и пр. – срв.: *Литна тогава като луд / ше се развежда //* *Да беше мислил тогава за децата / а той сега се сетил //*; *Барем веднъж да ми беше сготвил той къщовник //*; *Ми / да си го беше поръчал по-рано //*; *Да не си си отворил мръсната уста / чу ли //*.

IV. Подчертано ниска е честотата в употребата на сложни повелителни форми, образувани с **нека** и **дано** (едва около 2 %). Това вероятно е свързано с по-голямата им семантична специализация, по-слабата им обвързаност с действието в конкретната ситуация. При композитумите с **нека** и **дано** надделява оптитивният нюанс, но заедно с това се променя и дистанцията между събеседниците, а също и темпоралната перспектива на предстоящото, заявено от императивната форма, действие – неговото очаквано осъществяване се „предполага“ в някакъв нефиксиран бъдещ момент (срв.: *Абе дано да се оправя / че много е лошо така //* *Младо момче така да се съсипва //*; *Може да е зловна / ама е готина //* *Тя нека ми падне / па нищо / че е зловна //*).

Като цяло можем да обобщим, че е налице предпочитание на българската РР към граматическите изразители на императивно значение¹⁰, т.е. към онези езикови формули, които най-пълно се вписват в характеристиката

“експлицитен модус” (Арутюнова 2000, стр. 660). В споменатия факт определено могат да се търсят някакви глъбинни закономерности от етнокултурен план, но те едва ли са свързани с индикацията на поведенчески “деспотизъм”, за която наемква О. Йесперсен. По-скоро сме склонни да приемем тезата на В. Г. Гак, че “*този начин на изразяване е “по-социален”: той отразява отношенията между хората*” (Гак 2000, стр. 67).

Изследвайки начините за изразяване на повелителност в РР, би трябвало да обърнем специално внимание върху една специфична особеност, отличаваща спонтанните форми на волеизраз от техните писмени (употребявани в писмените стилове на книжовния език) аналози: **силната обвързаност с конситуацията** (Срв.: “*Ситуацията в речта е задължителен компонент на самата реч, придавайки ѝ съвършено особен смисъл*” (Звегинцев, цит. по Николова 1994, с. 127) Императивното значение на някои от примерите не може да бъде разбрано и осмислено без познаване на конкретната ситуация – срв. напр.:

Разговор по телефона:

Да / О / здравей / Митко! Тук е // Един момент // Николай / на телефона // (повиканият се отправя към телефона)

Събеседниците вечерят:

1. *Калинке* (посочва към чинията с нарязан хляб)
2. *Добре / добре* (жената подава чинията).

Прави впечатление, че елиптични подбудителни изрази от цитирания тип се срещат най-вече “*в случаите, когато речта съпровожда (...) някакви съвместни действия на комуникативните партньори (...) или пък когато предмет, тема на разговора е нещо, което става в момента, в присъствието на комуникантите*” (Николова 1994, стр. 128-129). Твърде важна в подобен ситуативен контекст е ролята на интонацията, както и на паралингвистичните средства. Едва ли е необходимо да доказваме, че тази тясна обвързаност с екстралингвистичните фактори е типична единствено за автентичния диалог, т.е. за устната форма на българския книжовен език. Неслучайно разговорната елипса не би могла да бъде изцяло “имитирана” в писмен текст – с оглед комуникативната значимост на изказването би се наложило цялостно “реставриране” (разб. описание) на конситуацията, включително и на съпровождащите я мимики и жестове. Получената обработена възстановка обаче ще бъде доста отдалечена от своя автентичен първообраз.

В заключение бихме могли да посочим, че функционалната активност на императива в българската РР, многообразието и спецификата във формалното му изразяване и особено приоритетът на граматическите средства за експлициране на значението “воля” имат качества на **важен стилотворен фактор**, формиращ уникалния морфологичен облик на автентичния диалог. При това в случая става дума не просто за някаква статистическа величина (до каквато обикновено се свеждат отделните морфологически характеристики на РР), а за оригинална, типологически различна речева стратегия.

Разбира се, в ограничена по обем разработка като настоящата, ние не успяхме да анализираме подробно всички аспекти на дискутираната тема. Безспорно много по-сериозно внимание от страна на изследователите заслужават периферийните¹¹ и паралингвистичните маркери на императивното значение; специален акцент би трябвало да се постави върху проблема за семантико-стилистичните и прагматични отлики между синтетичните и аналитичните повелителни форми в условията на непосредствено общуване, недостатъчно проучени са и транспониранияте модални употреби (срв. напр. т.нар. повествователен императив, чийто разговорен характер се подчертава от редица автори).

И все пак се надяваме, че представените от нас наблюдения, съображения, изводи и особено неразрешените въпроси биха могли да провокират интереса на изследователите и да спомогнат за преодоляването на традиционното схващане, че “*в сферата на морфологията разговорната реч има по-малко отличия от кодифицирания език, отколкото в синтаксиса, фонетиката и словообразуването*” (Сб. Руска разговорна реч, цит. по Маринова 1994, стр. 66).

БЕЛЕЖКИ

¹ Подобна цел е в голяма степен оправдана, като се има предвид, че РР “*се определя не само (и единствено) от лингвистични, а предимно от психо- и социолингвистични критерии*” (курсивът е мой – К. Ч.)” (Байчев 1994, с. 8). Тя заема междинно място; вплетена е в пространството между книжовното и некнижовното.

² Срв. напр. ситуацията в руския език (Чакърва 2001).

³ Срв.: “*Повелителното наклонение означава действие, чието извършване трябва да настъпи по волята на говорещото лице. Под “воля” тук трябва*

да се разбира не само заповед в тесния смисъл на думата, както обикновено се мисли, но също така и желание и дори молба” (Граматика 1983, с. 367).

⁴ Тук няма да се спираме подробно на въпроса за разликите между понятията РР и разговорен стил. Според Б. Байчев основната разлика между тях е това, че стилът има две възможни прояви – *устна* и *писмена*, докато РР е явление, което “съдържа диференциални признаци като: *устна форма, диалогичност, непринуденост, личен адресат и неофициалност*” (Байчев, цит. съч., с. 8).

⁵ Диалозите са част от архива на Катедрата по български език в ПУ “Паисий Хилендарски”, съдържащ голям брой записи на книжовно-разговорна реч, събрани от студентите филолози. От съществено значение е фактът, че основната част от разговорите са проведени в домашна обстановка, т.е. те са в максимална степен непосредствени и непринудени.

⁶ Като изключим художествения стил и някои жанрове на публицистичния, императивът като цяло е слабо активен в писмените стилове на българския език.

⁷ Тук имаме предвид и аналитични форми за отрицателен статус, образувани с частиците *не* и *недей* – срв: *недей писа, не пиши* и пр.

⁸ По-подробно за същността на граматичните итеративи вж. Чакърова 1998.

⁹ Впрочем високата фреквентност на синтетичния императив в българската РР хвърля сянка на съмнение върху една от популярните прогнози на Ив. Харалампиев – срв.: “синтетичните форми за повелително наклонение във 2 л. ед. и мн. ч. в бъдеще постепенно да бъдат изместени от съответните им описателни” (Харалампиев 1996, с. 8).

¹⁰ Казаното не се отнася обаче за кондиционала в РР – явно е предпочитанието на носителите на езика към индикативните семантични синоними на условните форми с *бих* – срв.: *Да имах неговите пари / чудеса щях да направя* (вм. бих направил). Вероятно е да се допусне, че граматичният модификатор тук се схваща като твърде “книжен”. Поначало прави впечатление, че в своята ежедневна неофициална реч българинът съзнателно се стреми да отхвърли ограниченията на публичното, етикетното говорене. Стриктното следване на граматическите правила, “автоцензурата” при употребата на лексикални единици със снижена стилистична окраска в доста от случаите се възприемат като маниерни и “книжни”.

¹¹ В това число бихме посочили например конструкции, образувани с модални частици като *стига*, *хайде* и др. (срв.: *Оле / стига си го / стига си ма записвал //*); побудителните квазивъпроси – срв.: *Ти няма ли да дойдеш?*

(=Идвай, де! – с оттенък на нетърпение и укор); *Майо / ти учебника няма ли да ми върнеш?* (= Върни ми го най-сетне, твърде много го задържа); различните транспозитивни употреби от типа: *Ти ще отидеш там! Няма да се смееш! Би ли отворил прозореца?*; лексикални средства с императивно значение (частици, наречия, модални глаголи и др.) – срв.: *Млък!*, *Горе главата!*, *Стой! Диш!* и пр. Както се вижда от примерите, макар и по-рядко употребявани, именно периферийните средства от микрополето на българския императив носят ясно изразен разговорен маркер.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Арутюнова, 1999:** Н. Д. Арутюнова. Язык и мир человека. Москва, 1999.
2. **Байчев, 1994:** Б. Байчев. Разговорната реч като лингвистичен и социолингвистичен факт. – Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1994.
3. **Гак, 2000:** В. Г. Гак. Язык и этническая идентичность. – Язык как средство трансляции культуры. Москва, 2000.
4. **Грамматика, 1983:** Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология, С, 1983.
5. **Замбова-Петрова, 1994:** А. Замбова-Петрова. Разговорност и разговорни комуникативни похвати в съвременния печат. – Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1994.
6. **Йесперсен, 1958:** О. Эсперсен. Философия грамматики. Москва, 1958.
7. **Маринова, 1991:** Й. Маринова. Непълнозначна лексика в българската книжовно-разговорна реч (за някои употреби на частиците). – Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1991.
8. **Маринова, 1994:** Й. Маринова. Морфологични особености на книжовно-разговорната реч. – Стилистика на съвременния български език. Учебно помагало, В. Търново, 1994.
9. **Николова, 1994:** Цв. Николова. Влияние на контекста на ситуацията върху структурата на изказа в разговорната реч. – Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1994.
10. **Петрова, Кралева, 1990:** Ст. Петрова, М. Кралева. Специфичната употреба на повелителните форми на някои глаголи в разговорната реч. – Проблеми на социолингвистиката. III, София, 1990.
11. **Стефанова, 1998:** М. Стефанова. Някои езикови наблюдения върху български народни клетвени изрази. – Езикознание и методика на езиковото

обучение. Доклади от Юбилейната научна конференция “25 години Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”, Шумен, 1998.

12. **Тишева, 1994:** Й. Тишева. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. – Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1994.

13. **Харалампиев, 1996:** Ив. Харалампиев. Българските форми за повелително и условно наклонение – минало, настояще и бъдеще. – Проглас, 1996, № 3.

14. **Чакърва, 1998:** Кр. Чакърва. За същността на вторичната имперфективация в съвременния български книжовен език” – Научни трудове на ПУ. Т. 36, № 1, 1998.

15. **Чакърва, 2001:** Кр. Чакърва. Болгарский аналитический императив и его функциональные эквиваленты в русском языке. – Доклад, четен на XXX междувузовска научно-методическа конференция на преподавателите и аспирантите, Санкт-Петербург, Русия, 15 март, 2001 (под печат).